

ВОЈНЕ КЛИКЕ У СРПСКОЈ СТРАТЕШКОЈ КУЛТУРИ 20. ВЕКА

Вељко Благојевић*, Дејан Петровић**

Достављен: 09. 09. 2021.

Кориговано: 23. 09. 2021.

Прихваћен: 04. 10. 2021.

Језик рада: Српски

Тип рада: Оригинални научни рад

DOI број: 10.5937/vojdela2103088B

Српска стратешка култура је кроз читав XX век била „растрзана” разноврсним дисконтинуитетима, од државног уређења, преко спољнополитичких и идеолошких, до стратешко-доктринарних опредељења, те се може рећи да је дисконтинуитет готово једина њена константа. Ипак, постојање војних клика може се сматрати једним од константи српске стратешке културе. Оне су пратиле српску војску и утицале на политички живот Краљевине Србије. Династички преврат из маја 1903. године може се узети као пример њиховог деловања. Након тога су млађи завереници формирали тзв. Црну руку, чији је вођа био пуковник Апис, који је стрељан након Солунског процеса 1917. године. Међуратни период обележило је деловање тзв. Беле руке, под вођством генерала Петра Живковића, која је била активна све до атентата на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године. Друга Југославија је чак имала формализовну „војну клику” оличену у Савезу комуниста, која је била саставни део СКЈ на савезном нивоу, заједно са републичким савезима. На тај начин се настојао осигурати утицај партије на војну организацију, али је и утицај војске у друштву био „осигуран” њеним представљањем у партијском форуму на савезном нивоу. Консеквентно томе, српска политичка елита дочекала је распад СФРЈ са можда једином константом у њеној стратешкој култури, а то је ослонац на војску у решавању политичких криза, која се сликовито може представити изјавом Слободана Милошевића: „Ми не знамо да радимо, али знамо да се бијемо”ане друштва, али и штити права и слободе оних који траже правду.

Кључне речи: *војне клике, војна организација, политичка елита, стратешка култура, професионализам*

* Школа националне одбране „Војвода Радомир Путник”, Универзитет одбране у Београду, Република Србија, veljko.blagojevic@mod.gov.rs

** Војна академија, Универзитет одбране у Београду, Република Србија

Уместо увода: зачетак стварања војних клика у Србији

Нестабилност владавине краља Александра Обреновића, маргинализација Парламента, скандали на двору, буџетски дефицит и пораст дугова довели су до незадовољства у српском друштву. То је резултирало стварањем завереничке групације политичара и бивших војника који су настојали да обезбеде подршку српске војске за реализацију војног пуча. Иако је било колебања у последњим тренуцима, Мајски преврат је реализован 1903. године, када су брутално убијени краљ и краљица, председник Владе и министар војни.¹ Преврат су извели војни завереници, а организатори су били део политичке елите и виши официри. Међу истакнутим извршиоцима пуча налазио се и Драгутин Димитријевић Апис, који тек након преврата постаје познатији широј јавности.² Реч је о изузетној личности која је умногоме утицала на догађаје у Србији у то турбулентно време. Чињеница је да Апис није био „духовни вођа” Мајског преврата, већ само један од извршилаца, чија је улога била значајна, јер је у критичним тренуцима охрабрио и повео поколебане пучисте на двор. Аписа је међу заверенике цивиља поручник Антић, зет др Ђорђа Генчића, један од малобројних цивиља који су подржавали заверенике, и истакнути првак Либералне странке. Антић је ангажовањем Аписа рачунао на његову одлучност, искреност и популарност међу млађим припадницима официрског кора.³ Током уласка пучиста у објект дворца Аписа је тешко ранио стражар и, према наводима очевидаца, није хтео да прими помоћ док се не реализује намера пучиста. Овакво понашање додатно је ојачало његов утицај не само међу официрским кором већ и на српску политичку сцену. Насилна смена власти и посебно свирепост коју су показали завереници, веома је негативно примљена у европским династичким центрима моћи, па је Србија имала много спољнополитичких проблема.⁴ И у савремено доба се Мајски преврат међу експертима на Западу наводи као пример „варварства” и су-

¹ Реч је о династичком преврату који су, у праскозорје 29. маја по старом календару (11. јуна по новом) 1903. године, извели завереници против краља Александра Обреновића и краљице Драге. Убили су их на крајње свиреп начин и бацили са балкона двора. Наведено према: Васа Казимировић, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2016, стр. 67-156.

² О томе пише и бивши председник САНУ и Владе Краљевине Југославије у егзилу, наш чувени правни теоретичар Слободан Јовановић, *Апис*, „Моји савременици”, Виндзор, Канада, 1962.

³ Видети: Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у: Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 224; Страхиња Јеремић, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917.)”, *Војно дело* 5/2017, стр. 450-451.

⁴ Видети: Милорад Екмечић, *Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 326-327; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Vol. II, Prosveta, Beograd, 1989, str. 394-395; Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Геца Кон, Београд, 1940, стр. 142-146; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Клио, Београд, 2004, стр. 255-257; David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 60.

штинске природе Срба. Након смене старијих завереника, 1906. године, које је уследило као неминовност због условљавања нормализације односа са великим европским силама, Апис је остао у служби, као један од перспективних официра који су блиски краљевској породици. Његов углед у војсци и друштву је растао. То су му омогућиле лидерске способности, а пошто је био генералштабни официр постављен је на дужност начелника (обавештајног) одељења Главног генералштаба. Превратом је у политички живот српске краљевине уведен појам „завереници” који је представљао политички фактор у унутрашњој политици, а касније и све значајнији спољнополитички чинилац. У годинама након анексионе кризе формира се тајна организација „Уједињење или смрт”, познатија као Црна рука (1911). Постоје различита мишљења о улози Аписа у њеном формирању, при чему му се често приписује кључна улога. Ипак, како је сам тврдио, он није био међу оснивачима, већ је позван да се прикључи организацији која је већ имала седам чланова, на иницијативу Богдана Раденковића и Велимира Вемића. Ипак, временом, Апис постаје њен несумњиви лидер.

Престолонаследник Александар је постепено заузимао диференцирани однос према пуковнику Апису, кога су официри из његовог окружења, попут Петра Живковића и Јосифа Костића, настојали да представе као недобронамерног према династији Карађорђевић. Касније је Петар Живковић постао вођа друге струје завереника, тзв. Беле руке (1916).⁵ На Крфу је пропао покушај помирења две супротстављене фракције у српском официрском кору. Новоизабрани министар војни генерал Божидар Терзић наговарао је Димитријевића да се одрекне свих политичких активности, јер више неће трпети никакво бављење политиком. Димитријевић је порекао да се политиком бави, али је изјавио да никада неће престати да се занима за национална питања Србије. Димитријевић и Терзић су се растали, сваки и даље снажно бранећи властито стајалиште.⁶ После слома Србије, у Скадру се формира нова Врховна команда, јер је тешко болесни војвода Путник разрешен дужности и упућен на лечење. Тако је пуковник Апис остао без подршке. Послат је на фронт и није се бавио политиком, али се политика бавила њиме.⁷ Бела рука и престолонаследник Александар су се при-

⁵ Видети: David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 94-107; Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у: Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 223-225.

⁶ Наведено према David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 261.

⁷ На питање блиског сарадника о будућим плановима, Апис је одговорио: „Морамо рећи својим пријатељима да се посвете својој војној служби, јер главни је наш проблем да се искобеламо из ове катастрофе и вратимо у домовину, а тај ће тренутак сигурно доћи. Ако преживимо, после се можемо састати и поразговарати.” Из ове изјаве се јасно види да Апис није имао никаквих планова за политичко ангажовање током ратног сукоба. Иначе, он је са сарадницима учествовао у завери 1903. године и неизмерно им веровао. Наведено према: David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 262.

премали за коначни обрачун. Апис је ухапшен према оптужници да је, заједно са групом завереника, планирао атентат на престолонаследника Александра. На Солунском процесу, за који је историчар Миле Бјелајац навео да је „пре реч о политичком уморству, него о правничком процесу”,⁸ Апис, Вуловић и Малобабић су осуђени на смрт стрељањем. Тако се завршио животни и професионални пут једног од најконтроверзнијих официра у српској историји.⁹

Нестанком пуковника Аписа са животне сцене, Црна рука је суштински престала да постоји. Њени припадници су осуђени, затим помиловани, а већина је добила и пензију. Познати симпатизери Црне руке су, по правилу, етикетирани, па су систематски померани на споредне дужности у војсци или пензионисани. Тако се власт односила према способном официрском кадру који је био преко потребан Србији у то доба. Међутим, тиме није нестала и пракса постојања војних клика, јер је Бела рука остала активна и представљала значајан фактор у Војсци Краљевине СХС.¹⁰

Војне клике од српске војске до Војске Краљевине СХС/Југославије

Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца формирана је у периоду 1918–1921. године. Основу за њено формирање чинила је Војска Краљевине Србије (око 145.000 људи) и тзв. трупе Народног вијећа (од око 15.000 бораца). У току 1919–1920. године у војску је примљено око 3.500 српских, 2.590 аустроугарских, 469 црногорских, 12 руских и три албанска официра, што је било преко 2.000 мање од потребног стања предвиђеног формацијом.¹¹ Војску Краљевине СХС историчар Миле Бјелајац с правом је назвао војском помирења, што једино није важило за српске официре, припаднике и симпатизере Црне руке, иако је српски официрски кор претрпео велике губитке током балканских ратова и Првог светског рата.

Новоформирана Војска Краљевине СХС била је више него три пута бројнија од предратне српске војске. На повећање потребног броја официра, поред проширења државне територије, утицале су и техничке иновације које су уведене у војску у току Великог рата, укључујући издвајање Ваздухопловства као посебног вида оружаних снага. Такође, у састав националне територије ушло је и Јадранско море са приобаљем, па је императив новог државног и војног руководства био формирање и развој Ратне морнарице. У томе су имали на располагању само бивши кадар аустроугарске ратне морнарице и незнатна средстава њене ратне технике. Ста-

⁸ Исто.

⁹ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020, стр. 74.

¹⁰ Исто, стр. 75.

¹¹ Миле Бјелајац, *Војска Краљевине SHS 1918-1921*, Народна knjiga, Београд, 1988, 91-92; Миле Бјелајац, *Војска Краљевине SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Београд, 1994, 13.

рање ратног ваздухопловства такође је био веома захтеван и компликован посао. Све то је довело до значајног пораста формацијских места за официре,¹² а њихово школовање и вођење у каријерном смислу се све више компликовало. У првим послератним годинама кадровски проблем био је и даље горући, тако до је 1924. године у војсци било 2.886 активних официра мање од прописаног броја.¹³

Са доношењем допуне Уредбе о Главном генералштабу и Генералштабној струци из 1927, која је донета априла, 1932. године, завршена Виша школа Војне академије није више била услов за генералштабно усавршавање, тако да је укинута још једна, иако само делимично, формална препрека за протекцију, док је у теорији генералштабни официр могао постати и онај ко је прескочио поједине потребне кораке у каријерном развоју. На иницијативу краља Александра умањивале су се надлежности начелника Главног Генералштаба за рачун Министарства војног, што је регулисано новим Законом о војсци и морнарици из 1923. године.

За све то време у војсци је деловала клика која је користила позиционираниост код краља Александра Карађорђевића. До 1926. године готово сва места у Министарству војном су попунили припадници Беле руке.¹⁴ Јачању протекционаштва допринео је и лични режим краља Александра, заведен јануара 1929. године, коме је војска била и главни ослонац власти.

Официрска клика звана Бела рука несметано је ширила утицај у војсци и утицала на кључне процесе, посебно на њену кадровску политику. Њен неспорни лидер Петар Живковић постао је генерал и најближи сарадник краља, уједно и командант Гарде,¹⁵ а своје извештаје достављао је једино краљу Александру. Гарда је била по много чему специфична јединица. Према уредби о надлежностима старшина у војсци из 1923, била је непосредно потчињена првом краљевом ађутанту, а он непосредно краљу. Формација Гарде континуирано је расла, од малобројне и протоколарне јединице, до озбиљне и бројне формације која је у мирнодопско доба била ангажована по налогу команданта, без уобичајене процедуре која је обухватала ланац командовања – од министра војног, преко Владе, до краља Александра. Током Шестојануарске диктатуре 1929. године, генерал Петар Живковић је чак постављен и за председника Владе и министра унутрашњих дела Краљевине Југославије. Бела рука и њен вођа били су сива еминенција власти у Краљевини СХС/Југославији за живота краља Александра Карађорђевића.¹⁶

¹² Војска Краљевине СХС била је више него три пута бројнија од предратне српске, са укупно 8.864 мирнодопска формацијска места за официре.

¹³ Mile Blelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988, str. 47-108.

¹⁴ Dalibor Denda, „War Veterans and Peace-time Military Service – Yugoslav Experience after WWI”, in Andrzej Krzak & Dariusz Gregorczyk (ed.) *The Art of War in the Balkans from the Middle Ages to the 21st Century*, Jan Dlugosz University in Czestoshowa, Poland, 2018.

¹⁵ Наведено према: Mile Blelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, str. 37.

¹⁶ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020, стр. 75-76.

Као реакција на стање у војсци, безуспешно су покретане разне иницијативе за рехабилитацију пуковника Аписа, али то није било могуће док су на власти били краљ Александар и Бела рука. Симпатизери и поштоваоци пуковника Аписа и Црне руке били су врло незадовољни и разочарани новом државом, њеном унутрашњом политиком и стањем у војсци.¹⁷ Тако је у војсци и друштву све више расло незадовољство због клика, којима су се све мање бавиле државне институције, чија је то била надлежност. Истовремено, негативна селекција официрског кадра довела је и до декаденције и непоштовања успостављених професионалних норми, чији критеријуми су спуштани на све нижи ниво.¹⁸

У овом периоду долази и до промена у југословенској војној доктрини. Напушта се стари српски образац заснован на пруским начелима самоиницијативе и идеји маневарског рата, коју је српска војска баштинила и усавшавала деценијама. Уместо ње усваја се „модернији“ француски приступ заснован на централизованом командовању. Разлози за то били су понајвише политичке природе. Наиме, као јадранска земља, Краљевина СХС/Југославија је чинила противтежу италијанским аспирацијама. Као најјача континентална војна сила, Француска је преузела главну улогу у европској међуратној политици, борећи се да сачува версајски поредак спречавањем хабзбуршке рестаурације у Подунављу, поновног немачког продора на Исток и совјетске инфилтрације на Запад. Зато је и формирана Мала антанта, војни савез који су, од 1920. до 1938. године, чинили Чехословачка, Југославија и Румунија. Краљевина Југославија била је главни ослонац спољне политике Француске на Балкану. Оваква спољнополитичка оријентација имала је реперкусије и на војну доктрину Краљевине Југославије. Постепено је немачку војну мисао и доктрину, под чијим утицајем је била српска војска, заменила француска војна доктрина. Промену доктринарних опредељења официрском кору у најзначајнијој мери наметнуо је краљ Александар, који је сматрао да се може мешати у професионална питања, будући да је био на командантским дужностима у балканским ратовима и Првом

¹⁷ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020, стр. 77.

¹⁸ Такво стање потврђују и страни војни представници акредитовани у Југославији, посебно указујући на делатност генерала Живковића и његових следбеника који су прибегавали протекцији. Британски војни изасланик истицао је да би такав систем негативне селекције официрског кадра могао довести до великог незадовољства. О негативној селекцији сведоче и извештаји француског војног изасланика генерала Лепетита, који су указивали на ниво компетенција југословенских официра који су похађали разне војне школе у Француској. Они су, по правилу, на крају школовања били лошији од других страних полазника, што је приписивано чињеници да протекционаштво има значајну улогу при одабиру полазника. Протекција и заобилажење професионалних правила струке у напредовању официра довели су до тога да су, према оцени савременика, „сва она висока морална својства, која се сама по себи подразумевају за опстанак и напредак у једном цивилизованом друштву” и која су била „филозофски” изложена у југословенском Правилу службе I део, била само предмет фразирања, „али од којих у практичном животу нашег официрског кора није остала ни сенка”. Наведено према: Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2019, стр. 102.

светском рату. Тако је војска Краљевине Југославије преузела доктринарна опредељења која су се током Првог светског рата показала као недовољно рационална и ефикасна. Будући да је ниво професионалности официра био низак и да су своја постављења „заслужили” личном оданошћу краљу Александру и Белој руци, није било великих отпора увођењу нове доктрине. Наравно да су постојали часни изузеци који нису били довољни за преиспитивање одлуке о промени доктринарних опредељења Војске Краљевине Југославије.¹⁹

Атентат на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године представља и крај значајног утицаја Беле руке на управљање војском, и генерал Живковић бива смењен. Ипак, чланови и симпатизери Беле руке су остали на високим дужностима у војсци. Кнез намесник Павле Карађорђевић и југословенска Влада, коју су водили Цветковић и Мачек, одлучују да у име Југославије потпишу приступ Тројном пакту у Бечу, 25. марта 1941. године, након низа година јачања политичких односа између Београда и Берлина.²⁰ Споразум је припреман тако да је пружао велике погодности у односу на суседне државе, а подразумевао је да немачке снаге неће улазити на територију Југославије и да она није у обавези да ангажује војне снаге против заједничког непријатеља ван своје територије.²¹

Група цивилних и војних завереника, на челу са генералима Ратног ваздухопловства Душаном Симовићем и Боривојем Мирковићем, извршили су војни пуч 27. марта 1941. године. Организацију пуча свесрдно је помогла британска обавештајна служба. Британски ратни премијер Винстон Черчил је након пуча спремно изјавио да је југословенска нација пронашла своју душу, што је Британцима био велики спољнополитички успех у тешким тренуцима за ову колонијалну силу. Смењено је Намесништво и Влада коју су предводили Цветковић и Мачек, а малолетног краља Петра II Карађорђевића прогласили су за пунолетног, након чега је постављен на престо. Треба нагласити да су генерали Симовић и Мирковић направили каријере у време када су генерал Петар Живковић и његова Бела рука кључно утицали на кадровску политику у војсци. Куриозитет је да се народу, преко радија, обратио један од млађих официра завереника, кога су представили као младог краља, чиме је јавно објављен војни пуч у држави. Формирана је Влада на чијем је челу био армијски генерал Душан Симовић,²² а за потпредседника је изабран академик Слободан Јовановић.

¹⁹ Видети: Далибор Денда, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2019, стр. 115-116.

²⁰ У то време амбасадор Југославије у Берлину био је Иво Андрић, који је био искључен из процеса преговарања о приступању Тројном пакту. Читав посао водили су људи од поверења намесника и Владе, што указује на зачетке тренда српске стратешке културе да се избегава институционално деловање на спољнополитичком плану. Може се рећи да постојање клика није било иманентно само војној професији, већ и дипломатији. Наиме, изостављање Андрића, као истакнутог дипломате Краљевине Југославије, из преговарачког процеса за нацистичке лидере извесно је био одређени показатељ стања у Југославији тога доба.

²¹ Кнез Павле био је пробритански опредељен, али је наставио спољну политику краља Александра који је започео политичко зближавање са нацистичком Немачком.

²² Он је уједно био и начелник Главног Генералштаба војске Краљевине Југославије.

Анализирајући развој оружаних снага Краљевине Србије и СХС/Југославије, објективно се може закључити да је од почетка XX века, па све до војног слома Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године, војска била под утицајем различитих војних клика. За период од Мајског преврата 1903. до 1916. године, примарна је била Црна рука. Њене припаднике је, истини за вољу, карактерисао висок ниво професионализма, патриотизма и пожртвованости доказаних у балканским ратовима и Првом светском рату. Након Солунског процеса, примат преузима Бела рука, која је била много мање привржена професионалним узусима официрске струке од чланова Црне руке и своју позицију користила за обезбеђење напредовања својим члановима и симпатизерима. Све то јасно указује на чињеницу да у непрофесионалним односима између политике и војске постоји велика вероватноћа да то резултира слабљењем професионалних компетенција официрског кора и, у крајњем, ефикасности војне организације. Иако постоје и многи други разлози, који се односе на нерешена политичка питања у Југославији, један од разлога војног пораза је и велико уплитање краља Александра у питања војне струке, у чему је једну од кључних улога несумњиво имала и Бела рука. Њени припадници су систематски уклањали професионалне официре који су критиковали усвајање нове војне доктрине.²³

Приближавањем Југославије Немачкој и Тројном пакту, а поготово након аншлуса Аустрије, хрватски кадрови у Војсци добијају значајне командне позиције на оперативном нивоу. То је допринело јачању хрватског сепаратизма, које је било присутно од формирања заједничке државе, али је сада добило покровитеља у нацистичкој Немачкој.²⁴

Последице такве ситуације биле су видљиве у Априлском рату, иако томе треба додати и дефетизам и издају припадника појединих народа који су у њој живели.²⁵ Територија Краљевине Југославије је, након војног пораза и капитулације, распарчана, а тиме су поништени сви напори српских патриота за живот у заједничкој држави. Створена је Независна Држава Хрватска, а друге територије су расподељене суседним државама као својеврстан ратни плен. Српски народ је посебно био изложен прогону, покатоличењу и суочен са физичким истребљењем. Формиране су четничке и партизанске војне формације у којима су већину чинили угњетени Срби, а њихови међусобни сукоби често су били братоубилачки. Несумњиво је да су Срби платили највећу цену Другог светског рата на простору Југославије, а један од узрока треба тражити и у већ традиционалној пракси уплитања војних официра у политичке процесе, који су, по правилу, доводили до великих стратегијских последица. Постојање војних

²³ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020, стр. 75.

²⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, str. 38-63

²⁵ Вељко Благојевић, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020, стр. 76-77.

клика, које су чинили професионални официри, представљали су организациони предуслов за мешање у политичке процесе (у унутрашњој и спољној политици) који су два пута резултирали војним пучем. Истовремено, и политика је повратно утицала на професионални развој оружаних снага и то углавном у негативном контексту.

Улога Савеза комуниста Југославије у ЈНА

Овенчан славом победника у Другом светском рату, као и раније краљ Александар Карађорђевић, Јосип Броз Тито развио је специфичан политички систем. Лично је владао значајнијим процесима у земљи преко Маршалата, који формално није био део политичког система друге Југославије²⁶. Иако поређења два поретка никада не дају сасвим поуздане податке, не може се превидети сличност Маршалата у комунистичкој Југославији са Гардом у Првој Југославији чији је командант дуго био лидер Беле руке, генерал Живковић. Дакле, у оба случаја се ради о кључним органима управе који нису били под контролом и/или утицајем других државних органа, већ само под личним руководством краља Александра Карађорђевића, односно маршала Јосипа Броза.

Недостаци друштва у Првој Југославији резултирали су не само окупацијом и распарчавањем територије, већ и грађанским ратом који је посебно тешко погодио српски национални корпус. Народноослободилачки рат је поделио српски национални корпус на партизане и четнике.²⁷ Тај сукоб је обележио другу половину двадесетог века, а у неким сегментима је и данас присутан. И Југословенска народна армија (ЈНА) је, као и војска претходне државе, била својеврсна заложница политичких односа унутар федеративне државне структуре. Тако је у кадровском смислу поштован „национални кључ“ за постављења на високе функције у систему одбране.²⁸ Ова пракса је трајала колико и сама ЈНА, и извесно је да представља пример мешања политике у војну струку и кадровање као, можда, и њен кључни сегмент, с обзиром на принцип једностарешинства у свакој војној организацији. Свака јединица је, поред команданта, имала и комесара, који се „бринуо“ за морал њених припадника који је морао бити заснован на принципима комунизма, титоизма, једнопартијског уређења и традиције народноослободилачког рата (НОР). У каснијим фазама развоја ЈНА напуштен је

²⁶ Видети: Milan V. Terzić, *Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat 1943–1953*, Podgorica, 2005.

²⁷ Видети: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, VIZ, Beograd, 1992; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I-II, Narodna knjiga, Delo, Pobjeda, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1999; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.

²⁸ Drago Nikolić, *Razvoj OS SFRJ 1945–1985, Kadrovi i kadrovska politika*, VINC, Beograd, 1989.

модел двостарешинства команданта и комесара, јер се показао као проблематичан у пракси мирнодопског развоја оружаних снага.

И у ЈНА је постојала јако изражена политизација војне организације у складу са комунистичком идеологијом, али су се знала и признавала „правила игре“ за оне који су стремили високим позицијама у систему одбране и од њих се није одступало. Апсолутна оданост официрског кадра маршалу Титу и доживотном председнику СФРЈ и Комунистичкој партији није се доводила у питање. Било је великих искушења тој оданости, али је Јосип Броз знао да их превазиђе комбинацијом стаљинистичких и догматских метода, које су укључивале и Голи оток, политичке школе и системско тлачење оних који су се усудили да критички мисле и делују. Криза са комунистичким лагером 1948–1952. године, може се сматрати прекретницом у идеолошком смислу, јер СФРЈ и Тито од „комунистичко-стаљинистичког јастреба“ постаје отворенији за Запад и кроз Балкански пакт долази у „предворје“ НАТО-а. Будући да се једнопартијски социјализам никако није уклапао у идеолошку матрицу НАТО-а, Тито је сачекао да се споразум о војној помоћи Запада приведе крају и онда се окренуо спољнополитичкој алтернативи – стварању Покрета несврстаности.

И у ЈНА, као и у бившој војсци Краљевине Југославије, утицај политике на струку био је значајан, што се, по природи ствари, одражавало и на професионалну изграђеност официрског кадра. Ратни команданти из партизанских јединица по правилу нису били школовани официри, па је Броз задржао поједине официре краљевске војске у војним академијама нове државе. Они су постепено оспособљавали ратне команданте за војну струку, а већина њих је, након прве деценије СФРЈ, напустила активну службу, остављајући комунистичким кадровима професионално усавршавање кадра на војним академијама ЈНА. Постепено је увођена и Виша политичка школа за професионалне официре ЈНА, који су требали да преузму руковођење „авангардне“ комунистичке партије у ЈНА. Истовремено су се на највишим професионалним нивоима школовања официра систематски смањивали, па чак и укидали предмети који су се бавили стратегијом као кључном и најсложенијем сегменту неопходним високим војним руководиоцима. Једноставно, ратни командантима је наведена област била превише сложена и представљала је сметњу да се њихови саборци постављају на кључна места у систему одбране.²⁹

Југословенска комунистичка власт критиковала је поступке Александра Карађорђевића према лидерима Црне руке. Априла 1953. године, на предлог савезног секретара за унутрашње послове Александра Ранковића, једног од најутицајнијих личности тадашње политичке елите, покренута је иницијатива за обнављање Солунског процеса. То није било случајно, јер је комунистичка власт примењивала начело да се кадрови из етничких корпуса „обрачунавају са контрареволуционарним и ретроградним личностима и идејама“ из сопствених редова. Упућено је јавно писмо јавном тужиоцу НР Србије у коме се наводи да је

²⁹ Видети: Đorđe Stanić, *Razvoj OS SFRJ 1945-1985, Vojno školstvo*, VINC, Beograd, 1986.

дошло до нових сазнања у вези са правом природом Солунског процеса. На његов предлог Врховни суд НР Србије одлучио је да се обнови судски поступак. Исте године, у процесу који је трајао од 2. до 13. јуна, одлуке Солунског процеса проглашене су ништавним, а осуђена лица ослобођена оптужби.³⁰

Чињеница је да власт није имала правдољубиве и на праву засноване мотиве за обнављање процеса пуковнику Апису и његовим саборцима. Наиме, настојано је да се обнављањем Солунског процеса искористи симбол пуковника Аписа на унутрашњеполитичком, али и спољнополитичком плану. Требало је релаксирати атмосферу насталу због прогонстава и заточеништава на Голем отоку и другим казаматима, као и насилног одузимања имовине.³¹ Такође, било је потребно отклонити сваку могућност и идеју српског националног корпуса да се Карађорђевићи врате, за шта су користили судбину пуковника Аписа и његових сабораца. Такође, настојало се показати да је бивша династија била бескрупуозна према онима који су је довели на власт, за разлику од социјалистичке власти која је бринула о својим револуционарима и саборцима. За то су постојали јасни и недвосмислени докази. Апис је био познат широким масама и стављан је у митски контекст још за живота, а његов трагичан крај учинио га је симболом бескомпромисног борца за национално ослобођење и великог обавештајца. У домаћој штампи приказиван је као револуционар који, попут комуниста, не преза од рушења традиције и правила политичког понашања и деловања.³² На тај начин комунистичка власт је настојала да оправда и своје деловање и да га прикаже као легитимно, а крајњи ефекат био је да војне клике и даље постоје и да утичу на читаво друштво. Легализовањем деловања КПЈ у ЈНА деловање војних клика се наставило, али и урушавање професионалних узуса официрског кора.

Након смрти маршала Јосипа Броза укинута је институција Маршалата, чиме је суштински обезглављено јединствено руковођење кључним процесима у држави и олакшан пут сецесионизму. и Почетак кризе федеративне Југославије, крајем осамдесетих година, наново актуелизује значај утицаја војних клика у политичком животу народа. Слободан Милошевић се, у том контексту, може сматрати репрезентативним примером српске стратешке културе, на шта можда најупечатљивије указује и његова чувена изјава током преговора о будућности југословенске федерације: „Ми (Срби прим. аут.) не знамо да радимо, али знамо да се бијемо”. Узрочна веза са оваквим ставом представника српског народа тог времена уједно је и потврда хипотезе да су војне клике иманентне српској стратешкој култури.

³⁰ Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 638-639.

³¹ Видети: Десимир Томић, *Колективизација у Југославији 1949-1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

³² За више о митовима видети Vojislav Stanovčić, *Politička teorija I*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 279-283.

Закључна разматрања

Мајски преврат 1903. године представља својеврсни кључни догађај у српској историји 20. века који, поред династичке смене, уводи у српску војну и друштвену праксу крајње негативан феномен постојања војних клика. Оне су од почетка представљале негативну појаву, а права природа Солунског процеса и судбина лидера Црне руке, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, само додатно компликује однос друштва према војним кликама и прикрива њене негативне последице по изградњу система одбране и стабилност политичких органа власти. Може се рећи да је неадекватно реаговање политичких органа власти и монтиран судски процес лидерима Црне руке умногоме омогућио постојање других војних клика. Наиме, да су припадници Црне руке осуђени за ковање завере и убиство врховног команданта војних клика вероватно не би било. Овако се, у контексту стратешке културе сагледавано, може рећи да је у сукобу између припадника Црне и Беле руке, победила друга опција и да су, као награду, добили подршку политичке елите.

Јасно је да се повратак суштинским вредностима Срба мора реализовати у складу са мером, што подразумева и схватање историјских чињеница и понашање у складу са дугорочним стратешким циљевима. Треба указати и на чињеницу да је војска већи део двадесетог века била под утицајем војних клика. Од Мајског преврата 1903. године, па до Солунског процеса, то је била Црна рука, а затим Бела рука све до атентата на краља Александра Карађорђевића 1934. године. У ЈНА се та улога формализује у функцији комесара и деловања комунистичке организације у војсци, која је била конструктивни део републичких партијских организација на нивоу федерације.

Може се закључити да је мешање политике у војнострукна питања погубна, исто колико и утицај војне силе на унутрашњу политику и друштвени живот. Зато треба реално сагледавати нашу историју и извући наравоученија за будућност, што често као друштво нисмо у стању да реализујемо у потпуности. У том контексту разматрано, може се рећи да је историјска улога Беле руке и генерала Живковића реално одређена. С друге стране, улога Црне руке и пуковника Аписа и даље су предмет спорења и различите перцепције. Чињеница је да се савременици различитих професионалних, политичких и вредносних опредељења референтно позивају на симбол пуковника Аписа, указује на значај изучавања његове личности са аспекта стратешке културе, без обзира на њихова вредносна опредељења. Апис се често истиче као светао пример патриотизма и жртве за српску ствар, али и као носилац династичког преврата, који је деловало у супротности са правним поретком и тиме увео неспремну Србију у рат против великих сила. Дајући адекватну и реалну меру наведеним дихотомским ставовима о симболу пуковника Аписа не само да бисмо обезбедили суштинске лекције за садашњост и будућност, већ бисмо били у прилици да се, макар за корак, приближимо и неопходном друштвеном консензусу.

Одговори на ова, наизглед сложена питања, суштински су једноставни. Они леже у поштовању кодекса професионалне официрске етике, који јасно негирају сваку могућност ангажовања официра у унутрашњој политици и наглашавају верност војничкој заклетви. Због тога ниједна друга професионална врлина нема приоритет. С друге стране, свака политичка елита би требало да усвоји принципе „добре владавине”. Тако је, због своје објективне жртве на изрежираним Солунском процесу, пуковник Апис постао српски стратешки симбол који суштински указује на узалудност професионалног усавршавања и личне храбрости и пожртвованости на реализацији националних интереса, чиме се на одређени начин компензује његова антиуставна и непрофесионална улога у Мајском преврату. С друге стране, политичка елита је монтираним судским процесом суштински створила негативну слику о независном судству у Србији и склоност ка безобзирној заштити личних и партикуларних интереса. Све то, на одређени начин, замагљује основе проблема и отежава суочавање са истином која је, у овом случају, прилично јасна, па је потребно да се са њом суочи-мо. Остаје питање због чега се и даље сукобљавамо око улоге пуковника Аписа и зашто нисмо способни да постигнемо консензус макар по овом питању, за које је јасно да није тешко дати одговор са ове историјске дистанце.

Будући да стратешка култура није искључиво самоспознајући концепт, већ је реч и о аналитичком инструменту у функцији спољнополитичког одлучивања, нужно је сагледати на који начин нас Србе процењују други субјекти међународних односа. У том контексту треба се присетити велике мисли Јована Дучића: „По врлинама нас оцењују само пријатељи, а наши непријатељи нас оцењују само по нашим манама”. Суд о пуковнику Апису и деловању Црне руке изричу и многи западни експерти који разматрају српску стратешку културу. Међу њима је и контроверзни аустралијски историчар Кристофер Кларк (Christopher Clarck), који је склон да Србе посматра као варваре који су криви за све недаће које су задесиле Балкан у 20. веку. Чињеница је и да су се након убиства премијера Србије Зорана Ђинђића сетили и Мајског преврата и Аписа. Наведени догађаји су у тим аналитичким круговима „прочитани” као континуитет нецивилизованог решавања проблема у српском друштву. Наравно, они не указују на чињенице да о сличним политичким убиствима сведоче и њихове националне историје. Ипак, то је само додатни разлог због којег би српско друштво требало да се суочи са историјским истинама и научи лекције за будућност. Основни мотив свакако треба да буде наша добробит и изградња бољег друштва и просперитетне државе по угледу на Краљевину Србију. Српски народ је током историје показао да то може.

Литература

[1] Bjelajac Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2004.

[2] Bjelajac Mile, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1999.

- [3] Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988
- [4] Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994.
- [5] Denda Dalibor, „War Veterans and Peace-time Military Service – Yugoslav Experience after WWI”, in Andrzej Krzak & Dariusz Gregorczyk (ed.) *The Art of War in the Balkans from the Middle Ages to the 21st Century*, Jan Dlugosz University in Czeszosthowa, Poland, 2018.
- [6] Ekmečić Milorad, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Vol. II, Prosveta, Beograd, 1989
- [7] MacKenzie David, *Апис: Човек који је изазвао Први свјетски рат – Живот пуковника Драгутина Т. Димитријевића*, Profil, Zagreb, 2014.
- [8] Nikolić Drago, *Razvoj OS SFRJ 1945–1985, Kadrovi i kadrovska politika*, VINC, Beograd, 1989.
- [9] Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.
- [10] Stanić Đorđe, *Razvoj OS SFRJ 1945–1985, Vojno školstvo*, VINC, Beograd, 1986.
- [11] Stanovčić Vojislav, *Politička teorija I*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- [12] Terzić Milan V., *Titova vještina vladanja: Maršal i Maršalat 1943-1953*, Podgorica, 2005.
- [13] Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I–II, Narodna knjiga, Delo, Pobjeda, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982.
- [14] Бјелајац Миле, „Драгутин Димитријевић Апис” у: Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 224.
- [15] Благојевић Вељко, „Драгутин Димитријевић Апис као симбол српске стратешке културе”, *Војно дело*, 4/2020, Београд, 2020.
- [16] Денда Далибор, *Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941)*, Матица српска, Нови Сад, 2019.
- [17] Екмечић Милорад, *Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
- [18] Живановић Милан Ж., *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године)
- [19] Јеремић Страхиња, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017.
- [20] Јовановић Слободан, *Апис*, „Моји савременици”, Виндзор, Канада, 1962.
- [21] Казимировић Васа, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2016.
- [22] Павловић Стеван К., *Историја Балкана 1804–1945*, Клио, Београд, 2004 .
- [23] Поповић Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Геца Кон, Београд, 1940.
- [24] Томић Десимир, *Колективизација у Југославији 1949–1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

Резиме

Српска стратешка култура је кроз читав XX век била „растрзана” разноврсним дисконтинуитетима, од државног уређења, преко спољнополитичких и идеолошких, до стратешко-доктринарних опредељења, те се може рећи да је дисконтинуитет готово једина њена константа. Ипак, постојање војних клика може се сматрати једним од константи српске стратешке културе. Оне су пратиле српску војску и утицале на политички живот Краљевине Србије. Династички преврат из маја 1903. године може се узети као пример њиховог деловања. Након тога су млађи завереници формирали тзв. Црну руку, чији је вођа био пуковник Апис, који је стрељан након Солунског процеса 1917. године. Међуратни период обележило је деловање тзв. Беле руке, под вођством генерала Петра Живковића, која је била активна све до атентата на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године. Друга Југославија је чак имала формализовну „војну клику” оличену у Савезу комуниста, која је била саставни део СКЈ на савезном нивоу, заједно са републичким савезима. На тај начин се настојао осигурати утицај партије на војну организацију, али је и утицај војске у друштву био „осигуран” њеним представљањем у партијском форуму на савезном нивоу. Консеквентно томе, српска политичка елита дочекала је распад СФРЈ са можда једином константом у њеној стратешкој култури, а то је ослонац на војску у решавању политичких криза, која се сликовито може представити изјавом Слободана Милошевића: „Ми не знамо да радимо, али знамо да се бијемо”.

Кључне речи: *војне клике, војна организација, политичка елита, стратешка култура, професионализам*

© 2021 Аутори. Објавило *Војно дело* (<http://www.vojnodeo.mod.gov.rs>). Ово је чланак отвореног приступа и дистрибуира се у складу са лиценцом Creative Commons (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/rs/>).

